

הרב יעקב זיסברג

רב נחשון גאון - מעולם לא פקעה זכותנו על ארץ ישראל

הקדמה

הקניה אגב קרקע - 'קנין אגב', שהיא אחת הדרכים להקניית מטלטלין מבלי לבצע בגופם משיכה או הגבהה, מבוססת על ההנחה שיש קרקע למקנה, ואגב אותה קרקע נקנים המטלטלין. השאלה הנשאלת, מה יהיה על אלה שאין להם קרקע? בתחילת תקופת הגאונים מצאנו פתרון מחודש, שאף מי שאין לו קרקע יוכל להקנות מטלטלים אגב ארבע אמות שיש לו בארץ ישראל. תשובה זו מצאנו אצל רב הילאי שהיה גאון סורא;¹ אצל רב צמח בן פלטוי גאון, גאון פומבדיתא,² ובתשובת רב נחשון בר צדוק גאון, גאון סורא; ועוד.³ בדברינו להלן נדון בתשובת רב נחשון גאון שהיא המפורטת ביותר, הובאה בראשונים ודנו בה האחרונים. המסקנה העולה מתשובה זו היא: מעולם לא פקעה זכותנו על ארץ ישראל, גם בזמן שהארץ נכבשה והייתה בידי נכרים.⁴

א. תשובת רב נחשון גאון

בתשובה לשאלה שנשלחה אליו, קובע רב נחשון גאון שיכול כל אדם מישראל להקנות מטלטלין בשטר אגב-קרקע, גם אם לכאורה אין לו שום קרקע, הואיל וכל יהודי יש לו ד' אמות בארץ ישראל, והריהו נחשב לבעל-קרקע. לדבריו, גם בזמן שארץ ישראל גזולה היא מאתנו בידי אומות העולם, לעולם לא יוכל שום כיבוש להפקיע מישראל את קניין ארץ ישראל. וזו לשונו:⁵

1. תשובות הגאונים, הרכבי ס' קצט.
2. תשובות הגאונים, אסף מדעי היהדות ח"ב ס' נה.
3. סקירה מפורטת ראה: נחום רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי, ירושלים תשל"ב, פרק שביעי 'הקנאה אגב קרקע על ידי מי שאין לו קרקע', תקופת הגאונים - עמ' 254-269. על נושא זה בכללו, בתקופת התלמוד, בתקופת ראשונים, האחרונים והפוסקים, עמ' 253-306. לתשובות גאונים נוספות ראה: הרב ישראל שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ירושלים תשכ"ז, ח"א פ"ד - 'קנין אגב קרקע שיש לכל אחד מישראל', עמ' כו-לב.
4. ראוי לציין כבר בהקדמת הדברים כי חידוש זה לא נתקבל על דעתם של הרבה גאונים וראשונים, מפני שהוא לא נזכר במשנה ובתלמוד, וגם משום שראו בזה הערמה גדולה יותר מדאי. ראה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רעז-רעה; נחום רקובר, סיכום: עמ' 306-307. אולם יש להבחין בין הבעיות המשפטיות הפרטיות שבחידוש זה שנדון בהן להלן, כשהקרקע אינה ידועה ומוגדרת למקנה ולקונה; לבין העיקרון שעליו מבוססים דברי הגאונים הללו, שבהחלט ייתכן שיש לגביו הסכמה רחבה יותר, כדלהלן.
5. הובאה בשו"ת מהר"ם מרוטנברג, דפוס פראג תרנ"ה, מהדורת משה א' בלאך, ס' תקלו. על הנוסחאות והגרסאות בדבריו ראה, נחום רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי, ירושלים תשל"ב, עמ' 257-256. רב נחשון בר רב צדוק גאון סורא בשנות ד"א תרל"א-תרל"ט (871-879 למניינם) בערך, אחר רב

וששאלת, הני שטרות דכתיב בהו אגב ד' אמות בחצרי, מי שאין לו קרקע כיצד היא עושה שטר פסול... אלא הכי פירושא, דקים להו לרבנן דאין כל אחד מישראל שאין לו ארבע אמות בארץ ישראל. ואם תאמר נטלוה ישמעאלים ואנו בגלות, קיימא להו לרבנן דקרקע אינה נגזלת, ובחזקת ישראל היא, וארץ ישראל נקראת על שם ישראל, דאפילו בזמן שישראל שרויין על אדמתם אין להם רשות למסור שדותיהן לצמיתות שנאמר: והארץ לא תמכר לצמיתת (ויקרא כה, כג), וכתוב: לה' הארץ ומלואה (תהילים כד, א), ועתידין אנו לחזור ולירש אותה.

ניתן להביא סיוע לדבריו מהכתוב 'וכל הארץ הזאת אשר אמרתי אתן לזרעכם ונחלו לעלם' (שמות לב, יג). הנצי"ב בפירושו 'העמק דבר' (שם) כתב: 'דמשמעו שאין לה הפסק, ואפילו בשעה שגולים ממנה, הרי היא שלהם, אלא שגולים ממנה'. לפי פירוש זה ישנו מקרא מפורש כדברי רב נחשון גאון שלכל יהודי בכל דור ודור יש בעלות של ד' אמות קרקע בארץ ישראל.⁶

ב. ההסברים בדבריו

דבריו של רב נחשון גאון הובאו בראשונים⁷ ובאחרונים. רב נחשון גאון שאל: איך הקניין יכול לחול, הרי הארץ כבושה על ידי הגויים - 'נטלוה ישמעאלים ואנו בגלות'. להבהרת שאלתו יש להקדים:

א) יש דעות שקרקע גזולה שנתייאשו ממנה הבעלים נקנית לגזלן.⁸
 ב) כיבוש מלחמה מקנה את הקרקע לכובש שהרי 'עמון ומואב טהרו בסיחון' (גיטין לח ע"א).⁹

על פי שתי סיבות אלו לכאורה אין אפשרות להקנות ארבע אמות בארץ ישראל, שהרי היא כבושה בידי האומות. על כך משיב רב נחשון גאון: 'והארץ לא תמכר לצמיתת (ויקרא כה, כג)... ועתידין אנו לחזור ולירש אותה'. האחרונים עסקו בביאור דבריו. בגיליוני הש"ס הסביר מדוע אין כאן ייאוש בעלים, הרב קוק וב'קובץ שיעורים' הסבירו מדוע כיבוש מלחמה אינו קונה. להלן נביא את דבריהם ונדון בהם, ובמסקנה ההלכתית המעשית היוצאת מהם.

1. הרב יוסף ענגיל

כך כתב הרב יוסף ענגיל ב'גיליוני הש"ס' (בבא בתרא מד ע"ב ד"ה שם תוד"ה דלא):
 ומה שכתב [רב נחשון]: דאפילו ישראל אין להם רשות למכור לצמיתות שנאמר: והארץ לא תמכר לצמיתת... כוונתו, דמזה ראייה דארץ ישראל היא עדיין של ה' יתברך, ולא ניתן גם לישראל נתינה חלוטה מדלא ניתן להם הכוח למכור לצמיתות,

עמרם גאון, גם בנו רב האי הגיע לגאונות בישיבת סורא. רב נחשון חיבר פירושים למסכתות והשיב הרבה תשובות.

6. הרב משה צוריאלי, דרישת ציון, בני ברק תשס"ו, פרשת תשא, עמ' 60. והוסיף: 'ואפילו הלויים יש להם חלק בקרקע מפני ערי הלויים'.

7. לדוגמה: תוס', בבא בתרא מד ע"ב, ד"ה דלא הוה ליה ארעא מעולם.

8. תוס', בבא בתרא מד ע"א ד"ה דוקא בשם ירושלמי.

9. עיין שם בתוס' ד"ה אבל, שכתבו שכיבוש מלחמה קונה עבדים.

כמו שהוא בדבר שהוא שלו לגמרי, וכתוב - לה' הארץ. ועל כן כיוון דהארץ של ה' יתברך עדיין הו' ליה לגבי ישראל גופייה רק כעין משולחן גבוה קזכו; ולמי שאין הגבוה נותנו הו' ליה לגביה של ה' יתברך לגמרי ואי אפשר שיזכה בו כלל, ועיין גיטין מז, ע"א.

ומה שכתב: ועתידין אנו לחזור ולירש אותה, כוונתנו להחזיק הסברא הקדומה דקרקע אינה נגזלת, ועל כן כיוון דיש דעות דיאוש מועיל גם בגזילת קרקע, לכן כתב דאין כאן יאוש כיוון דעתידין אנו לחזור עליה.

רב נחשון גאון מבסס את דבריו על העיקרון ההלכתי שקרקע אינה נגזלת. הרב יוסף ענגיל עומד על הצורך בשני נימוקים שהזכיר רב נחשון גאון בדבריו: א) הפסוק 'והארץ לא תמכר לצמתת'; ב) 'עתידין אנו לחזור ולירש אותה'. ומבאר את הצורך בשני הנימוקים כך: למרות שאנו בגלות והארץ נטלוה הישמעאלים, היא עדיין בחזקת ישראל מפני שקרקע אינה נגזלת. שהרי אפילו בזמן שישראל שרויים על אדמתם אין להם רשות למסור שדותיהם לצמיתות שנאמר 'לה' הארץ ומלוואה', מוכח שהארץ היא של ה' יתברך. והסיבה, מפני שארץ ישראל לא ניתנה לישראל נתינה חלוטה, שהרי אין הם יכולים למכור אותה לצמיתות שנאמר 'והארץ לא תמכר לצמתת', וכשמגיע יובל חייב הקונה להחזיר את הקרקע למוכר, לכן היא בידיהם רק כעין משולחן גבוה קזכו; ומכיוון שהיא של ה' יתברך, היא אינה יכולה להיות של הגויים גם אם הם כבשו אותה. ולמרות שיש דעות כי יאוש מועיל בגזילת קרקע, כאן אין יאוש 'כיוון דעתידין אנו לחזור עליה'.

2. הרב קוק

הסבר נוסף כתב הרב קוק,¹⁰ ובדבריו התייחס גם למשמעות נוספת בדברי רב נחשון גאון לפסוק 'והארץ לא תמכר לצמתת'. וזו לשונו:

לעולם לא יוכל שום כבוש להפקיע מישראל את קנין ארץ ישראל, גם אם נניח שכיבוש נחשב לקניין המפקיע אצל כל העמים וארצותיהם; כי רק ארץ אשר יש בידי הבעלים למסור אותה לידי אחרים, ברצונם, אם הם מסכימים לזה, יכול אולי גם איזה כבוש להפקיע, אבל לארץ ישראל וקשורה עם ישראל ישנו כוח עליון, כוח אלקי, אשר לא ניתן להפקעה גם ברצונם של הבעלים, כדבר ה' והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ (ויקרא כה, כג), קל וחומר ששום כוח של אלמות לא יוכל להפקיע את קניינו הנצחי.

בדברים שאמר בעל-פה הוסיף:¹¹

אמנם הלכה היא, שגם אם הקרקע אינה נגזלת, הרי היא נכבשת, וכיבוש במלחמה נחשב לקניין על-פי דין, ויפה כוחו להפקיע את זכות הבעלות, אבל הלכה זו

10. בהקדמתו לספר של ד"ר ראובן גפני, זכותנו ההיסטורית-המשפטית על ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ג; הסכמות הראי"ה, ירושלים תשמ"ח, סי' פז, עמ' 107.

11. בנאום שנשא בחנוכת בית הקרן הקיימת לישראל בירושלים בקיץ תר"ץ (1930 למניינם) ונתפרסם ב'ההד', סיון תר"ץ; מאמרי הראי"ה, ירושלים תשמ"ח, נאום על ישוב א"י (קנין קרקע), עמ' 252-253; הרב משה צבי נריה, מועדי הראי"ה, ירושלים תשע"ה, 'חבלי הגאולה', עמ' 386-387; הסבר על פי אותו עיקרון בסגנון אחר נמסר על ידי הרב משה מאיר ישר, החפץ חיים חייו ופועלו, ח"ג, תל-אביב תשכ"א, עמ' תתכג. לשאלת הרב ישראל שציפאנסקי אמר לו הרב ישר ששמע הסבר זה מפי הגרא"י קוק (ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"א, עמ' כז הערה 6).

שקניין באמצעות כיבוש, יכול הוא להפקיע בעלות, אמורה היא רק במקום שקניין רגיל של כסף כוחו יפה להפקיע בעלות, ודמים תרתי משמע: א) נתינת כסף. ב) על ידי נתינת דמים בחירוף נפש על הכיבוש. לכן בקרקע שמועיל בה קניין דמים, כלומר הכסף, מועיל בה גם קניין דמים [של חירוף נפש].¹² אולם בארץ ישראל שבה הדין והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ, ואין מועיל בה גם קניין כסף להפקיעה מבעליה, משום כך אין גם כוח בדמים שהנכרים שפכו על כיבושה להפקיעה מיד בעליה.

ישנו הבדל בין הסבר הרב יוסף ענגיל להסבר הרב קוק. הרב יוסף ענגיל דן בדברי רב נחשון גאון, בגדרי דיני קניין גזילה, ומסביר מדוע במקרה זה קרקע אינה נגזלת. לדבריו, ארץ ישראל תהיה לעולם בחזקת ישראל מפני שארץ ישראל לא ניתנה לישראל נתינה חלוטה, והיא אינה שלהם אלא של הקב"ה, לכן אינה יכולה להיות ארצם של הגויים גם אם הם כבשו אותה. לעומתו, הרב קוק מתייחס לדברים מצד דיני קניין כיבוש, ומסביר בדברי רב נחשון גאון, מדוע כיבוש מלחמה של הגויים אינו מועיל בקרקע. לדבריו, רק בקרקע שמועיל בה קניין דמים-כסף, מועיל בה גם קניין של כיבוש מלחמה, אולם בארץ ישראל שאין מועיל בה קניין של כסף - 'כי לי הארץ' - אין הכיבוש יכול להפקיע מישראל, שהרי הכיבוש גם הוא סוג של קניין. לכן הרב יוסף ענגיל מסביר גם את המשפט האחרון בדברי רב נחשון: 'ועתידין אנו לחזור ולירש אותה', לפי הדעות שייאוש מועיל בגזלת קרקע, כאן אין יאוש 'כיוון דעתידין אנו לחזור עליה'. הרב קוק אינו מתייחס כלל למשפט זה, כי עיקר דבריו נאמרו ביחס לשלילת תוקף הכיבוש של הגויים במלחמה בלבד. וייתכן שהרב קוק יסביר שגם משפט זה בא לבאר מדוע הכיבוש אינו מועיל, כהסברו של הקובץ שעורים' להלן.

רב נחשון גאון כתב:

ואם תאמר נטולה ישמעאלים?... קרקע אינה נגזלת ובחזקת ישראל היא, וארץ ישראל נקראת על שם ישראל.

העיר על כך הרב פרופ' נחום רקובר¹³ שבמשפט זה יש תשובה לשאלת החזון איש¹⁴ אם 'נשתקע שם בעלים'¹⁵ קונה? רב נחשון משמיענו כי שם בעלים לעולם לא נשתקע.

3. הרב אלחנן וסרמן

מהסברו של הרב אלחנן וסרמן לדברי התוס' (בבא בתרא מד ע"ב ד"ה דלא) עולה הסבר נוסף. שיטת רב נחשון גאון הוזכרה בתוס' (מבלי שהזכירו אותו בשמו) ותוס' הקשו עליה. וזו לשונם:

מכאן תשובה לאומרים דמה שנהגו לכתוב בהרשאות: ונתתי לו ארבע אמות בחצרי, אע"ג דלית ליה קרקע, משום דאין לך אדם שאין לו ארבע אמות בארץ ישראל דקרקע אינה נגזלת... דהכא משמע דאפשר דאין לו קרקע.

12. שהרי הכיבוש אינו אלא צורה מסוימת של קניין, ואין לו עדיפות מהותית על קניינים אחרים, ומכאן שבמקום שקניין רגיל אינו יכול להפקיע בעלות, גם כיבוש-מלחמה אין בכוחו להפקיעה.

13. ראה הערה 3.

14. חזו"א, חו"מ סי' א אות כז.

15. ירושלמי, כלאים פ"ז ה"ד; רמב"ם, הל' כלאים פ"ה הל' ט-י.

הרב אלחנן וסרמן ב'קובץ שעורים' (ח"א בבא בתרא אות קצב עמ' רמג) הקשה על דברי ה'אומרים' שהזכירו התוס'. וזו לשונו:

וקשה, דהא בכיבוש מלחמה קונה גם כן עכו"ם מישראל (גיטין לז, א), וכן מבואר ברמב"ם (בהלכות בית הבחירה פ"ו הט"ז)? ולדברי התוספות צריך לומר, דשאני ארץ ישראל שאנו מובטחים שתחזור לנו בביאת הגואל אשר נחכה לו בכל יום שיבוא.

הרב וסרמן הקשה, כיוון שכיבוש על ידי מלחמה נחשב לקניין שמפקיע את זכות הבעלות, מדוע לא יקנה העכו"ם מישראל? ותירץ, שכיבוש ארץ ישראל שונה מכל כיבוש מלחמה אחר משתי בחינות: א) יש לנו הבטחה שתחזור לנו הארץ בביאת הגואל. ב) אנו מחכים לגואל בכל יום שיבוא. משמעות דבריו לדיני הקניין היא שאין לך אדם מישראל שאין לו קרקע בארץ ישראל ואין כיבוש המלחמה של העכו"ם קונה. ומכיוון שהבטחתו של הקב"ה כאילו היא עשויה, אין לכיבוש הארץ בידי נכרים משמעות של קניין ואין כיבוש המלחמה של הגוי קונה.¹⁶ נראה שתשובת רב נחשון גאון לא הייתה לפני הרב אלחנן וסרמן וכל דבריו הם סברות שלו (ואכן הוא מייחס את הדברים לתוס' ואינו מזכיר שמקור שיטה זו הוא בתשובת רב נחשון גאון), שהרי רב נחשון גאון כתב בעצמו את התנאי הראשון שהזכיר ה'קובץ שעורים' בסוף דבריו: 'ועתידין אנו לחזור ולירש אותה'.¹⁷ בנוסף, כפי שראינו לעיל, הרב קוק הקשה את אותה קושיה, ותירץ תירוץ אחר שהתבסס על הפסוק שהוזכר בדברי רב נחשון גאון: שבארץ ישראל שבה הדין 'והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ', אין מועיל גם קניין כסף להפקיעה מבעליה, משום כך אין גם כוח בכיבוש - בדמים שהנכרים שפכו על כיבושה, להפקיעה מיד בעליה. לעומתו, ה'קובץ שעורים' לא הזכיר כלל את דברי רב נחשון וסברותיו בדבריו.

לסיכום: הרב יוסף ענגיל ב'גליוני הש"ס', תירץ את הטענה הראשונה שייאוש מועיל בגזילת קרקע, כאן אין ייאוש כיוון שעתידיים אנו לחזור אליה ולירש אותה. ומה שכתב רב נחשון גאון ש'והארץ לא תמכר לצמתת', בא לתרץ שלא יועיל בה כיבוש. הרב קוק התייחס לטענה מדוע כיבוש מלחמה אינו קונה, וביאר שכיבוש מועיל במקום שאפשר למכור בכסף, אבל ארץ ישראל אינה נמכרת ולכן כיבוש לא מועיל. ה'קובץ שעורים' תירץ באופן אחר - כיבוש קונה רק במקום שאין עתידיים לחזור, אבל כשיש הבטחה שיחזרו - לא יועיל כיבוש.

16. ראה עוד בדברי הרב יחזקאל אברמסקי, ארץ ישראל נחלת עם ישראל, לונדון תש"ה, בהקדמה עמ' 7, שהביא את דברי התוס' הנ"ל בעניין הרשאה אגב ד' אמות בארץ ישראל וכתב: 'העם העברי אף בהיותו עומד כעני מחוץ לארץ הוא נחשב כבעל הבית העומד בפנים; כי זכות שזכתה לנו מלכות שמים, אין שעבוד מלכויות מערער את תוקפה המשפטי שיסודותו בספר מלחמות השם, ואינה נפקעת לא בכבוש של חרב ולא בכבוש של כוח'.

17. ראה בדברי הרב יוסף ענגיל שהובאו לעיל. יש הבדל בין הרב יוסף ענגיל לקובץ שעורים. הרב יוסף ענגיל במשפט זה רצה להוציא מהשיטות הסוברות ש'ייאוש' מועיל בגזילת קרקע, ולכן כתב שאין כאן ייאוש כיוון ש'עתידין אנו לחזור ולירש אותה'. לעומתו, לקובץ שיעורים היה קשה, מדוע כיבוש במלחמה אינו קניין שמפקיע בעלות, ותירץ כדלעיל.

ג. ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית

נראה שאפשר ללמוד מדברי רב נחשון עניין נוסף. כמו שנאמר לעיל, הארץ היא של ה' יתברך שנאמר: 'והארץ לא תמכר לצמתת' (ויקרא כה, כג), וכתוב: 'לה' הארץ ומלואה' (תהילים כד, א), ומכיוון שהיא של ה' יתברך, לכן לא יוכל שום כיבוש לגרום שתהיה של הגויים ולהפקיע מישראל את הקניין בארץ ישראל. הסבר זה שהארץ היא של ה' יתברך אנו מוצאים בהקשר נוסף, בהגדרה של מצוות ישיבת ארץ ישראל. שתי גישות מוצאים אנו בראשונים ביחס למצווה זו. האם היא מצווה עצמית שנובעת מקדושתה של הארץ, או שהיא אמצעי (הכשר) לקיום המצוות התלויות בארץ.¹⁸ השיטה הראשונה נתבררה ברמב"ן¹⁹ ובספר 'כפתור ופרח'.²⁰ ניסח אותה הר"י עמדין ('מור וקציעה' סי' שו). וזו לשונו: 'גזירת מלך היא ואינה צריכה טעם, מה גם [ש]הטעם גלוי, כי נחלת ה' היא אשר בחר לשכנו'. נראה שזה גם ההסבר שעומד בבסיס דבריו של רב נחשון גאון מתוך הפסוקים והטעמים שמביא בתשובתו. לאור זאת ייתכן שגם רב נחשון סובר שמצוות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה עצמית הנובעת מקדושתה של הארץ. לשיטת רב נחשון צריך לברר, מה כן עושה הכיבוש של הגויים? נראה שהוא גורם לשינוי בהלכה ביחס למצוות התלויות בארץ. כשהארץ ביד גויים - חיובן מדרבנן ולא מהתורה וקניינם של הגויים בארץ הוא קניין פירות בלבד. לכן ייתכן שלדעתו מצוות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה עצמית ולא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ.

המסקנות מדבריו

- א. הקשר הנצחי שלנו לארץ ישראל - גם בזמן שארץ ישראל נכבשה מאתנו והיא בידי נכרים, לעולם לא יוכל שום כיבוש להפקיע מישראל את קניין ארץ ישראל.
- ב. ייתכן שמצוות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה עצמית הנובעת מקדושתה של הארץ.

18. ראה נחלת יעקב, ח"א 'מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ' עמ' 313-356.

19. רמב"ן, במדבר לג, נג; חידושים למסכת שבת קל ע"ב; השמטות לספר המצוות, מצוות עשה ד.
20. כפתור ופרח, פ"י.